

УДК 811.161. +55'222

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ НАДДНІСТРЯНЩИНИ

Зиновій Бичко

Львівський державний університет внутрішніх справ,
кафедра українознавства,
вул. Городоцька, 26, 79001, Львів, Україна,
тел.: (032) 223 77 54

У статті проаналізовано тематичну групу «посуд і кухонне начиння» діалектної лексики Наддністрянщини. Розглянуто у плані семантики гіперон-гіпонімічні лексичні зв'язки та модифікаційні зміни.

Ключові слова: діалектна лексика, семантика, лексико-семантична група, гіперо-гіпонімія.

Типологічне дослідження діалектної лексики є одним із найактуальніших завдань сучасного мовознавства. Назви посуду і кухонного начиння як тематична група лексики в наддністрянських говірках утворюють певну кількість лексико-семантичних груп чи парадигм. Аналізовану тематичну групу розглянуто у працях таких українських учених, як Ф. Бабій, Я. Вакалюк, Г. Чорноморець. Ця тематична група в наддністрянських говірках ще не знайшла свого спеціального вивчення.

Як у міському, так і в сільському побуті в основному засвідчені загальноновживані назви посуду і кухонного начиння, а саме: *ли(о)жка*, *вилка*, *тар'іл'*, *тар'ілка*, *ш(с)к'ланка*, *миска*, *горн'а*, *сковор'ідка* тощо.

Крім загальноновживаних слів указаній тематичної групи, у наддністрянських говірках трапляється чимало суто діалектних форм. Тут чітко розрізнено кілька принципів номінації:

1) слова, утворені від назв харчових продуктів (*с'іл'ничка* — 'посуд для солі', *цукер'ничка* — 'посуд для цукру', *чай'ник* — 'посуд для чаю', *хл'іб'ниц'і(а)* — 'посуд для хліба');

2) назви, утворені від виду матеріалу, з якого виготовлена реалія (*шк'ланка* — 'склянка');

3) лексеми, утворені від дієслівних основ (*покришка* — 'накривка', *ц'ідилко* — 'тканина для проціджування молока', *д'ій'ниц'і(а)* — 'відерце для доїння').

Серед говіркових назв посуду трапляються іншомовні нашарування:

брит'ванка (німецьке *Bratpfanne*) — 'лист для випікання';

'рондел' (польське *rondel*), *шен'декл'а* (німецьке *schenkel*), *пател'н'і* (італійське *patella*) — 'сковорода';

'гал'ба (німецьке *Halb*) — 'кухоль';

ф'іл'і'жанка (польське *filizanka*) — 'чашка'.

Деякі з них, як свідчать діалектні словники й атласи, поширені в інших південно-західних українських говорах.

Щодо мотивації аналізована лексика поділяється на дві групи: 1) лексика, що має прозору мотивацію; 2) лексика демотивована чи з затертою мотивацією. До

типових мотиваційних ознак належать:

- 1) дія;
- 2) інша реалія;
- 3) ознака;
- 4) властивість;
- 5) якість виробу.

Лексеми з непрозорою мотивацією поділяються на генетично питомі українські та запозичені.

Більша частина назв посуду етимологічно прозора. Проте деякі назви з непрозорою мотивацією вимагають детального спеціального дослідження:

nd'луба, k'p'іглик — ‘посуд для сиру’;

ʎendz'er — ‘посуд для перцю’;

d'aʎl'iy — ‘посуд для спецій’;

k'іблик — ‘горнятко’;

sk'ібец — ‘відро’ тощо.

У назвах посуду в наддністрянських говірках чітко виявляються системні гіперо-гіпонімічні відношення, що на наддіалектному рівні характеризуються структурним набором лексико-семантичних груп, наприклад:

“посуд для води”	“посуд для молока”	“посуд для чаю”	“посуд для страв”
“посуд для приготування їжі на одну сім'ю”	“посуд” (родова назва)		“посуд для випікання”
“посуд для приготування їжі на кілька сімей”			“спеціальний посуд”
“металевий посуд”	“дерев'яний посуд”	“глиняний посуд”	“скляний посуд”

Така семна парадигма в досліджуваних говірках репрезентована, відповідно, набором лексем, включаючи семну дистрибуцію, а також субституцію. Як і в попередніх тематичних групах, бувають випадки чіткої симетризації та ізоморфізму структур суміжних лексичних мікрогруп.

Родова (загальна) назва посуду в наддністрянському діалекті передається лексемами *ʎачин'a(i)* (весь ареал), рідше *ʎосуд, ʎосуда* (східна частина говору). Це ще раз свідчить про те, що наддністрянський говір умовною лінією р. Свіча – м. Золочів диференціюється на західнонаддністрянські та східнонаддністрянські говірки.

Ізогласа лексеми *nd'чин'a* продовжується в бойківській, а також подільській говори. Із семною ‘різний посуд’ лексема *ʎачин'e* є у волинських говірках. У низці говірок зафіксовано номени *ʎосуд, ʎосуда*.

Зі значенням ‘кухоль для води’ маніфестуються назви:

ban'e'чок (південні говірки);

van'dal;

gor'n'a(e) (весь ареал);

gor'n'a(e)тко;

gor'neц;

k'варта (розріджений ареал у північно-східній частині діалекту);

k'іблик;

к'ружка;
кубайчик.

Лексема *ба'н'ечок* має відповідники в бойківському (*бан'дча*), подільському (*бан'дчок*) діалектах. Цікаво, що в говірках Полтавщини подібних лексем нема, однак тут є подібне слово *ба'нита* — 'казан для миття посуду'.

Чітко виділяються наддністрянсько-бойківська, наддністрянсько-волинська, наддністрянсько-подільська, наддністрянсько-буковинська, наддністрянсько-покутська ізоглоси *к'варта* — 'кухоль для води'. Існує така ж наддністрянсько-степова ізоглоса.

Номен *к'іблик* виражає диференційну ознаку 'із глини'. Лексема *гор'н'а*, що займає цілий регіон, також поширена в інших говорах південно-західного наріччя.

Деякі з наведених назв демонструють омоніміїні відношення. Наприклад, лексема *гор'н'а* в досліджуваних говірках виражає різні значення:

'кухоль для води' (весь ареал);
'чашка';
'маленький горщик';
'глиняний посуд для молока'.

У наддністрянських говірках глиняний посуд для молока має назви:

гла'дунчик (південно-східна частина діалекту);

гла'душчик (східні говірки);

глек, г'лечик;

гор'нец (південно-західні говірки);

г'ориччик (мозаїчний ареал);

збанок (весь ареал);

збаночок (усі говірки);

молоч(ш)ник;

молоч'н'ета;

ц'їдил'ник;

ц'їдиу'ник (західні говірки).

Форма *гор'нец* продовжується чіткою ізоглосою в бойківських говірках із семемою 'горщик для молока'.

Є наддністрянсько-бойківська ізоглоса *збанок, збаночок* – *збан, зба'нок, зба'н'а* — 'гличик'. Лексема *зба'нок* – 'гличик' відома в подільських говірках, а також у волинських *зба'н'е* – 'маленький гличик'.

Увиразнюється наддністрянсько-покутсько-буковинська ізоглоса *збанок* – *зба'нок* – 'гличик для свіжого молока'.

Отже, наддністрянська лексема *зба'нок* маніфестує семему 'глиняний посуд для молока'. В інших говорах південно-західного наріччя семантична амплітуда цієї лексеми збільшується за рахунок інших семем:

- 1) 'гличик для свіжого молока';
- 2) 'посуд для води, яку береть у поле' – покутсько-буковинські говірки;
- 3) 'маленький гличик' – волинські говірки;
- 4) 'гличик' – подільські говірки;
- 5) 'бідон для молока' – бойківські говірки.

Як домінанта слово *горщик* присутнє в семантичній структурі таких лексем:

вори'на – 'нічний горщик';

глин'еник – ‘горщик для глини’;
дир'бак – ‘розбитий залізний горщик’.

У значенні ‘металевий посуд зі сферичним дном’ маніфестуються слова:

ба'н'ек (весь ареал);
бл'а'хар;
дзв'ін;
'к'ібел';
ко'тел;
чу'гун.

Слово *ба'н'ек* поширюється в сусідні контактні говори.

Поодинокі трапляється номен *'к'ібел'* – ‘мідний казан’. У говірках Тернопільщини лексеми *'к'ібел'*, *дзв'ін*, *бл'а'хар* ще можуть виражати значення ‘посуд для варіння корму худобі’. Отже, наведеним номенам властиво розширювати семантичну амплітуду.

Для номінації каstrулі в говірках Наддністрянщини побутують такі назви:

ба'н'ек;
'ринка;
'рин'чина;
'рондел'.

Усі ці лексеми суцільно займають досліджуваний ареал і часто містять у семантичній структурі диференційні ознаки ‘форма’, ‘величина’, ‘кількість ручок’ і т. д.

У сусідніх говорах наведені назви мають дещо інше значення. Зокрема, номени *'рондел'*, *рон'дел'ок* відомі подільським і волинським діалектам зі значенням ‘каstrуля з довгою ручкою’.

Лексема *'ринка* в бойківському говорі функціонує з диференційною ознакою ‘низька каstrуля’, а в подільському – ‘глиняний горщик для вазонів’. Як видно, номени *'ринка*, *'рондел'* у південно-західних говорах виявляють полісемантичні відношення.

На означення сковороди в наддністрянських говірках зафіксовано таку мікропарадигму лексем:

брит'ванка;
'жарниц'а;
жа'роун'а;
па'тел'н'а (весь ареал);
'ринка (південь Тернопільщини);
'рондел';
сковоро'да, *сковор'ідчина* (північна частина);
шен'декл'а.

Лексема *па'тел'н'а* відома сусіднім подільському та бойківському говорам.

Чимало назв є для номінації дійниці:

д'ій'ниці'а(і) (мозаїчно весь ареал);
ко'пец (північно-західні говірки);
'путн'а (південно-східні говірки);
'ск'інчик;
ск'і'бец (нерегулярно на сході діалекту);
ск'і'нец;
ск'ін'чак;

ско'пец;
ску'пец'.

Лексема *д'ій'ниця'а* поширена на всій території наддністрянського діалекту, *ко'пец*, *ско'пец*, *ск'іпчик* займають лише східну частину. У бойківському діалекті відомий номен *ско'пци'.*

Семантична опозиція лексем *д'ій'ниця'а* : *ско'пец* диференційну ознаку виявляє семою `матеріал виготовлення`. Якщо дійниця виготовлена з дерева, то вона називається *ско'пец*, із бляхи – *д'ій'ниця'а*. Трапляються випадки, коли лексема *ск'іпцец* репрезентує значення `відро`.

Різні лексеми позначають у наддністрянському говорі велику ложку з довгою ручкою, якою насипають рідку страву. На всій території відома лексема *оп'лоник*. У західнонаддністрянських говірках побутує номен *ва'(рижка ва'решка)*, його ізоглоса продовжується в бойківських говірках. Східну частину діалекту покривають назви:

ва'режка;
ва'реха;
'хохл'а(е);
'черпак.

Для виделки в наддністрянському діалекті є назви:

ви'делец';
ви'делка (вся територія);
ви'дел'ц'і (західні говірки);
'вилка (північна частина говору);
'вилки (розріджений континуум).

Слово *'вилка* порівняно з лексемою *ви'делка* трапляється значно рідше.

Лексема *ви'делка* утворює наддністрянсько-бойківську ізоглосу.

Множинна форма *ви'дел'ц'і*, яка мозаїчно зафіксована на Наддністрянщині, прийшла сюди, ймовірно, з польської мови (*widelec*).

Семема `череп'яна миска для тертя маку` відома наддністрянським говіркам як:

ди'у'ниця'і;
ма'к'ітра (весь ареал);
'макортик (північні говірки);
ма'котирт';

Чітко виявляються ізоглоси в сусідніх контактних говорах:

подільському відоме слово *ма'к'ітра*;
бойківському – *макор'тет*, *ди'у'ниця'а*, *ма'к'ітра'а*;
буковинському – *ма'к'ітрик*.

Із наведеною семемою в асоціативні зв'язки вступає лексема *мако'г'ін* – `дерев'яна колодочка для розтирання маку`.

Металеву ступку, у якій товчуть перець, часник, репрезентують назви:

мо'зд'ер;
с'тупка (східна частина).

Лексема *мо'зд'ер* є локальною назвою, що не утворює ізоглос у сусідніх говорах. Назва *с'тупка* складає з формою *ступер'нак* окрему наддністрянсько-бойківську ізоглосу.

Номінація терки може бути представлена наддністрянсько-бойківською ізоглосною *'терка(о)*, *'тертка* – *'терко*, *'тердко*, яка продовжується в інші говори.

Наддністрянські назви *ситко*, *ц'їдилко*, *ц'їдилце* – ‘бляшане цїдило’ є семантичним локативом. Відзначимо, що така лексема відома на Бойківщині, але з іншою семантикою – ‘ручний бубон’. Як видно, тут виявлено явище міждіалектної омонімії.

Семему ‘відро’ в наддністрянських говірках передають номенами:

ведро (весь ареал);
коноўка (південно-західні говірки);
путн'а (південно-східні говірки).

Назви *кружок*, *кружки*, *кружка* в наддністрянських говірках маніфестують семему ‘сегментоподібна дубова дощечка, на яку ставлять тягар у бочці з квашеною капустою’.

Така ж семема притаманна волинській лексемі *кружок*. Окрім наведеного значення, у південно-західних говорах для цієї назви зафіксовано інші семеми:

‘кругла дерев'яна накривка’ [1];
‘маленький круглий столик’;
‘дерев'яне кружало, на яке кладуть гарячу мамалигу’;
‘кузов коліски’;
‘дерев'яна накривка на відро’.

Отже, в семантичній структурі номена *кружок* відбито три основні значення, які виникли внаслідок семантичної філіації.

Виразною є ізоглоса семеми ‘дерев'яна посудина для збивання масла’: наддністрянське *масничка*, *боден'ка* – покутсько-буковинське *масл'анка* – бойківське *масничка*, *масличка*. У значеннєве поле описуваної семеми входить номен *рак'їўка* – ‘верх посудини для збивання масла’.

Із випіканням борошняних виробів асоціюються лексеми:

бл'а(е)ха, *бл'ешка*, *брт'ванка* (від нім. *Bratpfanne*) – ‘лист для випікання’;
мазок – ‘віничок для змащування листа’;
форемка – ‘форма для печива’.

Усі наведені назви систематично покривають цілий ареал говору.

Досить значну парадигму утворюють інші назви кухонного посуду і начиння:

‘банка’:
бан'ка (весь ареал);
‘бочівка для горілки’:
куфа (польське *kufa*);
‘велика пляшка, сулія’:
бутл'і (весь ареал);
‘діжка’:
г'їлетка;
‘дуже велика миска’:
мидн(л)иц'і (весь ареал),
мил'ниц'і (північні говірки);
‘збивалка’:
колот'їўка (весь ареал),
колотушка;
‘кишеньковий ніжик’:
цїзорик (весь ареал),
жидик;

‘невелика бочка’:
ба^аривчина (усі говірки),
ба^ариўка;
‘ночви’:
в^аварка (східна частина діалекту),
не^ацки (західна частина),
ко^арито (північні говірки);
‘пляшка’
ф^л’ешка (весь ареал);
‘посуд для салатів’:
сал’і^атерка (західна частина);
‘посуд для солі’:
с’іл’ничка (весь ареал);
‘посудина для відціджування’:
друш’л’ак (усі говірки);
‘пристрій для шаткування капусти’:
ди^аўниц’і (південна частина діалекту),
шатк’і^аўниц’і (весь ареал);
‘скляна банка’:
с^лойік (усі говірки);
‘склянка’:
п^аугар (південна частина говору),
шк^л’енка (весь ареал);
‘тарілка’:
м^аиска (усі говірки),
по^алумисок (усі говірки),
по^арц’ійка (центральна частина діалекту),
тар’іл’ (західні говірки);
‘чарка’:
ке^ал’ішок (весь ареал);
‘чашка’:
ф’іл’і^ажанка (усі говірки).

Перелічені назви посуду та кухонного начиння, крім паспортизованих, систематично покривають ареал Наддністрянщини.

Існують діалектні лексеми, які мають у різних говірках досліджуваного ареалу широку полісемічність:

кв^атирка:
1) ‘бляшанка’,
2) ‘кварта’,
3) ‘шибка у вікні’;
м^аиска:
1) ‘тарілка’ (весь ареал),
2) ‘посуд для миття’ (Львівщина),
3) ‘посуд для тіста’;
ро^андел’:
1) ‘сковорода’ (східна частина),
2) ‘банячок’;
ск^л’анка:

- 1) 'пляшка',
- 2) 'бляшане горнятко'.

Багато наддністрянських назв утворюють виразні ізоглоси в інших контактних говорах, наприклад: *ф'іл'іжанка* – 'чашка' продовжується в подільських говірках. Лексема *миска* відома бойківському і подільському говорам. У покутсько-буковинських говірках зафіксовано похідний номен *миска*. Семема 'чарка' утворює наддністрянсько-подільську, а також наддністрянсько-бойківсько-буковинську ізоглосу *кел'ішок*.

Наддністрянсько-бойківська ізоглоса *друш'ак* (польське *druszlag*, німецьке *Durchschlag*) засвідчує явище міждіалектної омонімії. У наддністрянських говірках ця лексема має значення 'посудина з дірками у дні', а в бойківському говорі вона має таку семантику: 1) 'кожушок без рукавів'; 2) 'пробійник'. Напевно, у семантичній структурі назви *друш'ак* розвиток значень мав такий вигляд: 'посудина з дірками' > 'пробійник' > 'кожушок без рукавів'.

Наддністрянська назва *коб'йа(л)ка* (польське *kobialka*) – 'плетений кошик для продуктів' може мати родові значення кошика – *кобел'і*. У цьому слові виявлена різноспрямована філіація семантики в говорах південно-західного наріччя: бойківське – 'кошик для картоплі', буковинське – 'невеликий кошик'.

Семема 'ганчірка для виймання з печі горщиків', 'ганчірка для миття посуду' передаються назвами:¹

- кат'ран*;
- мийка* (південна частина діалекту);
- митка* (південно-західна частина говору);
- нучка*;
- с'тирка* (північно-східна частина);
- т'р'анка*;
- ш'мата*.

Лексема *кат'ран* утворює наддністрянсько-покутсько-буковинсько-бойківську ізоглосу: 'ганчірка', 'вовняна тканина з візерунком', 'запаска'. У подільському говорі ця лексема має семантику 'ганчірка для миття підлоги'.

Отже, семантичну опозицію 'ганчірка для виймання з печі горщиків' : 'ганчірка для миття' : 'запаска' (*ш'мата* : *с'тирка* : *кат'ран*) нейтралізує наддністрянське *митка* – 'будь-яка ганчірка'.

У західнонаддністрянських говірках лексему *мийка* вживають також у переносному значенні 'людина без честі'.

Як показав аналіз, тематична група "посуд, кухонне начиння" характеризується, насамперед, розвиненою міждіалектною омонімією. Крім того, досліджувана тематична група містить у своєму складі чимало синонімічних лексем (у межах однієї говірки) і лексем-гетеронімів, які відомі в різних говірках.

Аналізована тематична група особливо наочно показує поділ наддністрянського діалекту на західнонаддністрянські та східнонаддністрянські говірки. Можна побачити тут ще лексеми, які маркуються ареалогічною віднесеністю за типом: північна частина говору – південна частина говору. Крім того, є чимало ізоглос, що продовжуються з наддністрянського діалекту в сусідніх говорах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Горбач О. Діалектне гніздо Теробовлянщини / Горбач Олекса. – Мюнхен, 1955.
2. Бичко З. Діалектна лексика Опілля / Зиновій Бичко. – Л., 2003.

Стаття надійшла до редколегії 02. 08. 2015

доопрацьована 30. 09. 2015

прийнята до друку 20. 10. 2015

THE LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS UPPER DNISTERIAN DIALECTS' WORDS

Zynovij Bychko

*Lviv State University of Internal Affairs
Department of Ukrainian Studies,
Lviv, Horodots'ka street, 26.
phone: (032) 295-75-79
e-mail: zynovijbychko@ukr.net*

The lexical-semantic group "dishes and cookware" in Upper Dnisterian dialects is analyzed in the article. These names of dishes and cookware form a number of lexical-semantic groups or paradigms. Besides the common words the learning group contains the specific dialectal forms.

The author distinguishes several groups of nominations: 1) the words formed from the names of food; 2) the names derived from the nominations of the material; 3) the names derived from verbal stems. The names of the dishes and cookware in Upper Dnisterian dialects are characterized by a structural set of lexical-semantic groups and a system of hyperonymical correlations. The researching lexical-semantic group is also characterized by primarily developed interdialect homonyms and intra- and extradialect synonyms.

Key words: dialect vocabulary, the lexical-semantic group, hyperonymical correlations, interdialect homonyms, intra- and extradialect synonyms.